

Jugoszlávia, az egzotikum és a különbözőségek keresztútja*

Míg a „Balkán” elnevezés olyan földrajzi, politikai és kulturális entitást jelöl, amelynek határai a különféle meghatározásokkal összefüggésben elmosódottak és kiterjedése változó, a 20. század Jugoszláviáinak területeit egyértelműen kijelölték a nemzetközi határok. A jugoszláv államok a kulturális reprezentáció során mégis egybeestek a „balkán-valósággal”, így egyúttal felveszik annak sokszor pejoratív jelentéseit is. Hogyan látta és láttatta Jugoszláviát egy „nyugati tekintet”? A turizmus franciaországi diskurzusából kiderül.

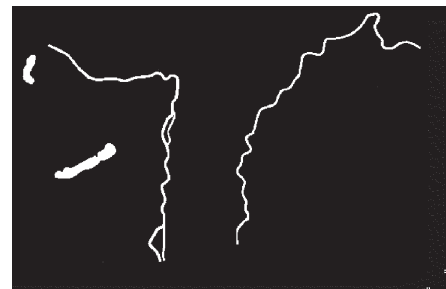
A „Balkán” terminus többet jelent Délkelet-Európa egy félszigeténél. E geokulturális egység meghatározásai igen változatosak; határai elmosódottak, kiterjedése változó. Ugyanakkor a kifejezés egyáltalán nem semleges, sőt gyakran bír pejoratív konnotációval. A 20. század Jugoszláviái¹ konkrét területek voltak, melyek kiterjedéseit a nemzetközi határok egyértelműen kijelölték. A jugoszláv államok tehát egybeestek a „Balkán-valósággal”, hiszen a területek jó része ezen a Balkánnak mondott területen helyezkedett el. Jugoszlávia a Balkán része volt anélkül, hogy ez az odatartozás egységes vagy mindenki által elfogadott lett volna. Az odatartozást vagy az oda nem tartozást egyéb, a nemzethez, a nyelvhez vagy a valláshoz kapcsolódó identitásfaktorok is befolyásolták. A diskurzusok különbözősége bárkinek feltűnik, akit ez a régió érdekel.² A valahova tartozás érzése nem kizárólag a saját szándéktól, hanem sokkal inkább – és ennek kifejtésére törekszem a következőkben a francia írásbeli reprezentációk elemzése kapcsán – a kategorizációtól függő jelenség. Jugoszláviát a franciák egy általánosító szemlélettel Kelet-Európa részének tekintették, Európa keleti feléhez sorolták, amely egyszerre lehet balkán, török, osztrák vagy szláv. Jugoszlávia plurális identitása bonyolította a végleges kategorizációt.

A jugoszláv tér reprezentációi egy olyan közmegegyezésen alapulnak, amely ritkán válik explicitté, amikor arról

van szó, hogy a „Jugoszlávia” nevű entitást pozicionálni kell bizonyos nagyobb egységekhez képest, legyenek ezek a kategóriák akár politikaiak (mint a hidegháborús időszak „Kelet”- és „Nyugat”-kategóriái), kulturálisak (mint a „keleti világ/nyugati világ” [Orient/Occident] felosztás). Jugoszláviát elhelyezni tehát bonyolult és gyakran szimbolikus jelentőségű vállalkozás, amely függ a használt referenciáktól és a kifejtés céljaitól. Mindez feltehetőleg az ország geopolitikai helyzetéből is adódik. A nem kötődés, amely a szocialista Jugoszlávia külpolitikájának alappillére volt, az országnak speciális státuszt biztosított, amely – hozzájárulva földrajzi elhelyezkedéséhez – egy Kelet és Nyugat között elhelyezkedő országot kreált belőle. Jugoszlávia közvetlen szomszédaival való kapcsolata a reprezentációk tanulmányozásának egy másik útját kínálja. E dolgot tárgyat is e reprezentációk alkotják, de ezúttal egy kevésbé közvetlen szomszéd, Franciaország viszonylatában.

Fenyeget a kísértés, hogy olyan sémára hagyatkozunk, amely eleve egy hátrányos megkülönböztetést rejt magában: Jugoszláviát már a kiindulásnál a Nyugathoz képest pozicionálni azt jelenti, hogy kiteszük magunkat egy dialektikus összefüggés-láncolat veszélyének, az összehasonlításból eredő feszültségnek, amely megfosztja Jugoszláviát nyugati attribútumaitól – lévén, hogy nagyon gyakran a Nyugattól való külön-

* A tanulmány írásakor a szerző az EHESS-CEFRES doktoranduszaként Lavoisier-ösztöndíjban részesült.

bözőségei szerint gondolták el. Bár tudatában vagyok e korlátoknak, itt mégis a klasszikus sémát használom, hiszen ez olyan képeket és diskurzusokat generált, amelyek mind hozzájárultak a jugoszláv tér és lakói reprezentációihoz. Vállalkozásom nagy ívű, ezért csak néhány példára szorítok majd, amelyeket a Jugoszláviáról szóló, francia nyelvű turistakalauzokból és úti beszámolókból veszek. Ahelyett, hogy e szövegek szisztematikus elemzésébe bocsátkoznék, amely e helyütt lehetetlen feladat, a Franciaországban mérceként számon tartott sorozat, az úgynevezett „kék kalauzok” jellegzetes részleteire hivatkozom, de ugyanúgy használom a *Le Routard* és a (Svájcban kiadott, de a francia közönség áldal közkedvelt) *Le Nagel* kiadványokat, illetve néhány ismert úti beszámólót is. A teljesség igénye nélkül teszem ezt; ezek a szövegek arra szolgálnak, hogy megmutassák a reprezentációk körforgását. A francia termelésben³ megfigyelhető reprezentációknak létezik egy közös mintázata a nyugati konstrukciókban elterjedt „nézetekkel”.⁴ Ennél azonban többről van szó, hiszen a francia termelést ezenfelül a saját tárgyaival kialakított dinamikus viszonyban kell elemezni, ami itt szintén megvalósíthatatlannak tűnik. Mindenesetre ne feledkezzünk meg arról, hogy közvetlenül vagy közvetve jó néhány jugoszláv turisztikai szakember vett részt a 20. század folyamán kiadott kalauzok és úti beszámolók szerkesztésében. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az ebben az irodalomban megjelenő Jugoszlávia-reprezentációk nem csak a turisztikai nyelv sajátosságai. Gyakran transznacionális jelentőségük is van (a híd metaforájával szinte mindenütt találkozunk). A turisztikai nyelv ugyanakkor számos olyan jellegzetességgel bír, amely hozzáadva Jugoszlávia francia percepciójának sajátosságaihoz, különös figyelmet érdemel.

Az egzotikumok világa változó határokkal

A Jugoszláviára irányuló francia (és nyugati) tekintet valójában stratégiai játék, amely egy másik világba történő átkelés hatásán keresztül működik. Pontosan e tekintet teszi lehetővé a „keleti világgal” való kapcsolatba lépést. Márpedig az egzotikum ideája összekapcsolódik az eltávolodással, a hazától való elszakadással, és ez időnként Jugoszláviához a „vadságot” vagy a „primitivitást” rendeli hozzá. Momo Kapor író szépirodalmi megfogalmazása egy belgrádi zsidó sokkszerű tapasztalatáról, aki néhány éves párizsi tartózkodás után 1939-ben visszatér városába, azt a drasztikus ellentétet fejezi ki, ami Párizs kifinomultsága és Belgrád városának nyersesége között megmutatkozik. „Félig undorodva, félig borzongva szemléli ezt a borotvá-

latlan, hanyag és gyakran foghíjas világot, amely olyannyira eltér az Édouard Manet által lefestett Saint-Lazare pályaudvar illatos és elegáns tömegétől. Följebb (...) a ködön és a füstön keresztül meglátja a modern Belgrádot, egy vidéki kisváros kétségbeesett kísérletét, hogy hajánál fogva rángassa ki magát a mocsárból, amelyben elsüllyed”.⁵ A francia útikönyvek és beszámolók, ehhez nagyon hasonlóan, leplezetlen felsőbbrendűséget sugallnak Jugoszláviával és a Balkánnal szemben. Miközben ez a diskurzus a Nyugat–Kelet hallgatólágos különválasztásával él, egy ennél érzékenyebb határmegvonás is történik. Az alsóbbrendűség itt nem a Nyugat–Kelet szakadék mentén jelölődik ki (lásd Sevgi Adak és Ömer Turan cikkét), hanem egy Észak/Nyugat–Dél/Kelet tengely mentén, vagyis Szlovéniától Macedóniáig. Ennek valósága egy népi mondásban is kifejeződik: *to južnje to tužnje* (minél délebb, annál dültebb). Még ha ezek a határmegvonások (Nyugat–Kelet, ÉNy–DK tengely) elmosódottnak is látszanak, a gondolkodásba mégis mélyen bevésődtek. Jól kivehető a Jugoszláviával kapcsolatos megfigyelések fokozati elve. A nyugati megfigyelések módosulnak a turisták térbeli eloszlásától függően, amely megközelítőleg egy ÉNy–DK irányú harántvonalat követ. Ez a térben erősen hajlékony tengely ugyanakkor bizonyos pontokhoz kötődik (mint Belgrád, amelyen jó néhány turista átutazik), amelyek máskülönben e vonal margóján helyezkednének el.

A ténynek, hogy Jugoszlávia felfedezése fontos értelmet nyer, egyéb oka van, mint az, hogy a 20. század nagy részében ez az ország még mindig távoli célpontnak számított a franciák többsége számára. Ehhez hozzájárul az „időbeliség egzotikum”: az utazás Jugoszláviába olyan, mint visszamenni az időben. Néhányan ebben az országban a hajdanvolt Franciaországot látják visszatükröződni: „Boszniában (...) a középkori francia vidék világával találkoztam”.⁶ Másutt sürgetik az olvasót, hogy látogasson el Jugoszláviába, mert egy teljes „régí világ” fog összeomlani a modernizáció vagy még inkább „az ötéves tervek”⁷ miatt. Jugoszláviát amúgy egészen a hatvanas hetvenes évekig mint etnográfiai kincseshányát kezelik. Bosznia-Hercegovina keleties arculatával egy más típusú látványosságként jelenik meg. Az olyan konkrét helyek, mint Szarajevó, Mostar vagy a Dubrovniktól nem messze fekvő Trebinje, bár némiképp aszimmetrikus módon, de kitágítják a turisták számára felkínált teret.

Mivel az utazási és turisztikai tapasztalatok annak módja szerint jönnek létre és rendeződnek el, ahogy olvassuk őket és beszélünk róluk, a mobilitáshoz fűződő viszony megváltozása magát a tárgyról folyó diskurzust alakítja át. A 20. századot érdekes ebből a szempontból

tanulmányozni, hiszen jelentős változások következtek be a közlekedési eszközök terén és a mobilitáshoz fűződő viszonyban is.

Egy mobilitás, amely alakítja a reprezentációkat

Az utazás, vagyis az ahhoz szükséges idő, hogy Jugoszláviába érjünk, szintén egy sajátos kapcsolatot eredményez a hellyel. Daniel Roche történész szerint „a mobilitás szervezi a társadalmi gyakorlatokat, reprezentációkat, képzeteket”.⁸ Eszerint egy konkrét képzet le is fékezheti a turisztikai áramlást. Acker és Normand 1954-es leírása a következőképpen kezdődik: „Jugoszlávia egészen közel van hozzánk. Ugyanakkor mégis ez, Európa talán legtávolabbinak tűnő országa; az az ország, amelyet a legnehezebb felfedezni”.⁹ Egy másik, határozottan optimistább francia szerző (akinek könyve viszont a jugoszláv turisztikai társasággal együttműködésben készült) 1955-ben a következőt írja: „Messze van tőlünk ez a Jugoszlávia? Egyáltalán nem: Párizstól kétnapi autóútra, Nizzától egy napra, hús órára vasúttal, repülőn pedig csak néhány órára.”¹⁰

Egy francia lány a következő vallomást teszi egy képeslapon 1955 júliusában: „Dubrovnikból írom neked ezt a lapot, ahova ma reggel érkeztem egy 22 órás hajút után. Amikor Párizsból elindultam, nem is gondoltam volna, hogy ennyire szép országot találok itt, ennyire szimpatikus emberekkel, akik ilyen befogadóak a franciákkal.”¹¹ A távolsághoz hozzájárul a területre történő, mindig nehézkes behatolás és az adriai partokhoz képest kisebb vonzerő. Az Adria a külföldiek számára nagyban hozzájárult a Jugoszláviáról alkotott mediterrán kép kialakulásához. Itt egy megosztás következik be: egy turisztikailag vonzó és nagyjából megközelíthető Jugoszlávia áll szemben egy kontinentális, „balkáni” Jugoszláviával, amelyhez sokkal nehezebb hozzáférni.

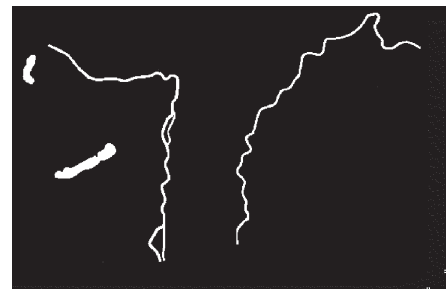
A mobilitáshoz fűződő viszony a 20. század során megváltozott, és ez a térséget átszelő utakkal kapcsolatban különféle megítéléseket szül. A jugoszláv utak siralmas állapota, amely számtalan beszámolónak témája, valójában vonzó aspektusként tűnik fel. Az egzotizmus itt is működik, a vágyott kiszakadás megtörténik. Egy, a második világháborút közvetlenül megelőző utazásról egy francia férfi a következőképpen számol be: „Jugoszláviát autóval bejárni valódi sportteljesítmény” – s azt is mondja, hogy – „nyugalomra van szükség, ha valaki odautazik”. Hazafelé tartva a jó, a túl jó német utakon, „ahol a kalandnak már nincs helye”, visszasírja a jugoszláv állapotokat.¹² T'Serstevens író 1938-ban azt írja, hogy a jugoszláv utak

nem jók, de „az egyik okot szolgáltatott, amely megszerette velem Jugoszláviát. Ezek az utak szörnyűségek, kétség sem fér hozzá, de egy testté válnak magával a tájjal, és megőrzik annak teljes karakterét. Védelmet jelentenek (...) a civilizáció uniformizálásával szemben. A közlekedés és a városok közötti kapcsolatok nehézségei lehetővé tették, hogy mindegyik település megőrizze saját elragadó személyiségét. (...) A kényelmes turizmus, ahogy azt az emberek többsége érti, még nem kényeztette el ezt a csodálatos országot. Azon a napon, amikor ezt a primitív földet már szép aszfaltozott utak fedik majd, nagysága véget ér.”¹³ Ezt az elgondolást nem kevesen osztják. Acker és Normand az „autós egzotizmus” ugyanezen felmagasztalását követik: „Szlovéniában és Horvátországban minden magától megy. Az utak és a szállodák olyanok, mint bárhol másutt. Találkoztunk ott néhány franciával, akik épp arra panaszkodtak, hogy túl könnyű ez az utazás.” A francia „nem az utazás nehézségeit, hanem a nehézségek hiányát” kifogásolja.¹⁴ Egy 1984-es útikönyv tovább fokozza a kényelem, a biztonság és a kaland ellentmondásait: „Jugoszláviába nem úgy látogatunk el, mint ahogy Svájcba vagy Hollandiába megyünk. A kaland szele csapja meg az autóvezetőt Macedónia félreeső útjain vagy Montenegró sötét erdőiben. (...) Innentől [Szlovéniát, Horvátországot, Belgrád környékét és a tengerpartot elhagyva] már egy másik világ kezdődik, a Balkán világa, teli vonzásokkal, mágikus szépséggel és felejthetetlen folklórral.”¹⁵

Ilyen jellegű megjegyzésekkel vannak tele a Jugoszláviáról szóló francia útikönyvek és úti beszámolók, de Jugoszláviával kapcsolatban ezeket másutt, más nemzetiségű szerzőknél szintén mind megtaláljuk. Érdemes tehát ezen a ponton feltenni a kérdést, hogy mi a jellegzetessége a francia tekintetnek.

A francia tekintet sajátosságai

A jugoszláv területről szóló francia diskurzus hosszú időn keresztül a specialisták osztályrésze volt, szemben például a cseh közeggel, ahol a földrajzi, kulturális, sőt időnként politikai közelségnek köszönhetően kiterjedt társadalmi alkalmazását figyelhetjük meg. A két háború közötti cseh útikönyvek sokasága szembeállítható a korszak francia kiadványainak csekély számával. Az Hachette Kiadó és annak híres sorozata, a „kék kalauz” egy 1921-es, a háború előtt készült változatot felújító, Törökországról szóló és a jugoszláv területet ezen belül tárgyaló kiadványt követően csak

1937-ben adott ki új útikönyvet, amely ezúttal Csehszlovákiáról, Magyarországról és Jugoszláviáról szól.¹⁶ A kék kalauzok a megőrzésre irányuló beállítódást képviselték, illetve a „kifejezett érdeklődést az építészeti és művészi teljesítmények iránt”.¹⁷

Érdekesebbek a történelmi eseményekhez fűzött jelentések, amelyek a francia tekintet befolyásolják. Valójában az útikönyvek saját országuk identitáskonstrukciójában is részt vesznek. Az illíriai területek napóleoni időszakát 1937-ben mint „civilizatorikus teljesítményt” írják le.¹⁸ A napóleoni hadsereg által épített utakat és az ebben az időszokban épült műemlékeket (amilyen például a ljubljanai Napoleon-oszlop) hiánytalanul felsorolják. „Kis-Szerbia” első világháborús, hősiek erőfeszítései Franciaország szövetségeseiként piedesztálra emeltetnek. Az 1912. októberi kumanovói szerb győzelem „hősiesen megbosszulta” Koszovó Polje 1389-es „elestét”, hangoztatják az 1937-es, ’55-ös és ’64-es kiadások.

Édouard Herriot radikális politikus ugyanebben a szelvényben gratulál Szerbiának egy 1931-es úti beszámoló előszavában, hogy sikerült „Koszovó következményeinek utolsó emlékéit is kitörölnie”.¹⁹ A leírás 1970-re már egy konszenzus felé tolódik el. A szerbek itt már nem bosszultak meg semmit, egyszerűen „győzelmet arattak a török hadsereg fölött”. A kék kalauz némi büszkeséggel jegyzi meg, hogy a szerbeknek eladott francia ágyúk voltak azok, amik a balkáni háborúkban „felszámolták a török gyalogság elit egységeit”.²⁰

A híres belgrádi Kalemegdan park leírásában az útikönyv siet kiemelni „a *Franciaország Tiszteletére*” címet viselő impozáns emlékművet, amelynek „magas talapzatán egy fenséges, tette kész és gyönyörű nőalak áll, amely Franciaországot szimbolizálja”.²¹ Egy másik helyen a könyv ehhez még azt is hozzáteszi, hogy „a franciákat lenyűgözi majd ez a gyönyörű emlékmű [...], amelynek talapzatán a következő felirat található: »Franciaország számára. Szeressük úgy, ahogy ő szeretett minket.«”²²

A Jugoszláviához fűződő sajátos viszonyt jól kifejezik az első világháborúban kovácsolódott szövetség emlékei, melyekben a szaloniki frontáttörés a közös erőfeszítést szimbolizálja. A háborús bajtársak francia szervezetei utazásokat szerveznek Jugoszláviába,²³ hogy meglátogassák a harcokban elesett társak sírjait. Annak ellenére, hogy az ily módon Jugoszláviába utazók száma csak töredéke azoknak a franciáknak, akik eljutnak az országba, ez a momentum nagyban hozzájárul egy speciális viszony kikristályosodásához. Az 1955-ös kék kalauz szerzője egy francia katonai temető meglátogatásáról ekképp számol be: „bármilyen meglepőnek is tűnik, az úton felérve

Franciaországban vagyunk. Az őrmester, önkéntes útikalauzunk, megáll a kapunál, hiszen átlépve ezt a keskeny határt, már nem otthon van”.²⁴

Ez utóbbi példák olyan diszkurzív sajátosságok illusztrálására szolgáltak, amelyek megfigyelhetők a Jugoszláviáról szóló francia útikalauzokban és úti beszámolóiban. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ezek az üzenetek feloldódnak egy mindinkább közös megítélésben. Még ha a kék kalauz inkább egy konzervatív, elitistának mondható nézőpontot képvisel is, a turistakalauzok francia piacának kihívásaira válaszként bizonyos újításokhoz kell folyamodnia. 1974-ben, egy évvel a könnyedebb hangvételű Routard-kiadvány megjelenése után, a kék kalauz keresni kezdi a megújulás útjait. Bejelenti, hogy visszautasítja a klisék használatát, és arra hívja fel az olvasót, hogy „próbáljon ki előben minden kontrasztot” egy jugoszláv utazáson keresztül.²⁵ Az 1979-es kiadvány kijelenti, hogy nemcsak a „művészeti és természeti kincsek” érdeklik, hanem „a mindennapi élet, a hétköznapi sajátosságok, a folklór is”.²⁶

Még ha Jugoszlávia reprezentációi már nem is kötődnek a nagy ívű, monumentális leírásokhoz, mégis alárendelődnek az irodalmi jelleg sajátosságainak, és ez maga a turistakalauz. Láttuk, hogy ez utóbbi műfaj stílusa gyakorlatilag változatlan marad, amit részben megmagyaráznak az olyan használati funkciók, mint az olvasó invitálásának, eligazításának, tájékoztatásának, megnyugtatásának követelményei.

A francia tekintet egy másik sajátossága Jugoszlávia 1948-as Kominformból történő kizárását és az ennek következményeként kialakuló ideológiai konfliktust követően kerül elő. Jean Cassou 1949-es jugoszláv látogatása ebből a szempontból emblematikus, hiszen ő, a párizsi modern művészetek múzeumának igazgatója, mint baloldali értelmiségi, nyilvánosan megvédi Jugoszláviát. Ő az első olyan nyugati személyiség, aki nagyvonalúan kiáll Jugoszlávia ügye mellett.²⁷ Néhány ismert, Jugoszláviával szemben jóindulatú személyiség Cassou köré csoportosul, és igen gyorsan (1949 és ’51 között) több pozitív hangvételű kiadványt is megjelentet az országról, méghozzá a Francia Kommunista Párt (PCF) nyomása ellenében, amely ekkor jelentős befolyással bírt Franciaországban. A francia kommunistáknak egy kevésbé harcos hangú megítélése csak a Belgrád és Moszkva között 1955-ben megtörtént kiegyezés után fogalmazódott meg. A PCF közeli Turizmus & Munka Szervezet, amely a franciák számára szervezett utakat a Szovjetunióba, illetve a népi demokráciák más államaiba, 1956-ban felvette Jugoszláviát a kínálatban szereplő úti célok közé. Ugyanakkor Jugoszlávia továbbra is mar-

ginális úti cél maradt. A szervezet folyóiratának egy cikke a következő címmel jelent meg 1966-ban: „Jugoszlávia? Egy lehetőség!”²⁸

A jugoszláv munkás öngazgatási rendszer²⁹ kiépülése megragadta a francia baloldal egy részének figyelmét. Az 1950-es évek közepétől kezdve, tanulmányutak keretében több szocialista és kommunista delegáció is ellátogatott Jugoszláviába. A jugoszláv munkás-öngazgatási modell hatása főleg 1968 májusa után jelent meg Franciaországban, Michel Rotard és az Egyesült Szocialista Párt (PSU) politikáján keresztül. Az öngazgatás témája azonban inkább marginális maradt, és – követve a jugoszláv verzió példáját – az 1980-as évek folyamán eltűnt a használatból.³⁰

Saját stílusához híven a kék kalauz gyakorlatilag hallgat Jugoszlávia társadalmi-politikai rendszeréről. Az 1955-ös kiadás előszava felszavakkal az ország „gazdasági és társadalmi fejlődését”³¹ említi, mint a turizmus kibontakozásának fontos tényezőjét. 1988-ban viszont a „Jugoszlávia, avagy a balkán öngazgatás” című részben a kiadvány már a következőképpen ironizál: „a jugoszlávoknak mára (bár ki tudja, volt-e valaha máshogy) már csak egy távoli és homályos marxista hitük van, ami egy külső máz; és csak egyet akarnak, tárt karokkal fogadni önöket... Természetesen bizonyos ellenszolgáltatás fejében, hiszen pénzre viszont nagy szükségük van”.³²

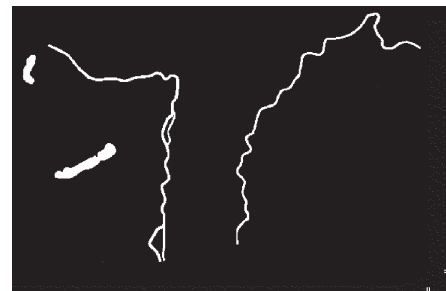
Másutt a megszólalás elkötelezettebb. Az 1954-es Nagel-kalauz megerősíti, hogy Jugoszlávia „új társadalmi tapasztalatokra építve fejlődik”. Jules Moch baloldali politikus azt írja a kötet előszavában, hogy „Belgrád diktátora és az őt körülvevők mindennek ellenére kommunistának mondják magukat, sőt maguknak követelik a státust, miszerint ők képviselik egyedül a leninista marxizmus egyszerű doktrínájának tisztaságát”. Majd hozzáteszi: „De ez a rendszer, amely autoriter jellege miatt felháborítja a Nyugatot, még mindig humánusabb, mint a legtöbb egyéb diktatúra: ha be is börtönöz még, már nem végez ki”.³³ Az 1984-es kiadás, annak ellenére, hogy teljes átszervezést követően jelenik meg, szintén pozitívan áll Jugoszláviához. „A szocialista tapasztalat, a modern ipar megszületése, a munkás-öngazgatás, a termelészövetkezetek” mind érdekesek lehetnek a nyugati tanulók, politikai irányítók, szakszervezeti aktivisták számára, jelenti ki a kalauz.³⁴ Az öngazgatás keltette vonzerő a turizmus diskurzusának peremén marad, amely természetesen sokkal inkább konszenzuális témákkal operál, hogy kedvet csináljon az útra keléshez. Amennyiben az öngazgatás hihető alternatívának bizonyult is a francia baloldal számára, a turistakalauzok diskurzusából inkább kiszorult.

A keresztveződés tere, a közös tudás egyvelege

E rövid áttekintés végére érve, amely Jugoszlávia francia szövegekben megjelenő reprezentációjával foglalkozott, végezetül egy utolsó aspektust szeretnék felvetni, hiszen ez valamiféle vezérfonalként szolgál, különösképpen a turistakalauzok világában. A jugoszláv teret gyakran írják le szélsőségesen tagolt világgént, mind nemzetiségi, kulturális, vallási, mind civilizatorikus szempontból. Mint a közös tudás valódi egyvelege, ez a diskurzus megfelel a turisztikai nyelv kánonjának is. Ugyanakkor abban a pillanatban, amint a kalauz vagy az úti beszámoló megkísérli elmagyarázni e különbségeket, a vállalkozás nehézsége azonnal felszínre kerül. Ekkor a metaforákat hívják segítségül. A közismert „hidat” kiegészíti a „keresztveződés”; nemcsak két világ között, hanem alapvetően magába a világba ágyazva. Jugoszláviát nemcsak úgy írják le, mint különböző (szláv, bizánci, ottomán, osztrák–magyar) örökségek szinkretizmusát, hanem mint olyan helyet is, ahol ezek az örökségek a sokféle nemzetiség és tradíció jelenlétén keresztül továbbra is fennmaradnak. A használt kiindulási pont szerint hangsúlyozódhat Jugoszlávia balkán, közép-európai, Duna menti, alpesi, mediterrán vagy Vardar menti karaktere. Az 1955-ös kék kalauz előszava megadja az alaphangot: Jugoszlávia „egy olyan területegyüttes, amelynek legmellbevágóbb jellegzetessége rendkívüli változatossága és erős kontrasztjai”. Majd így folytatja: „kevés olyan ország van Európában, amely ehhez hasonló változatosságot mutat, mind az itt jelen lévő népek keveredése, mind a beazonosítható civilizációs rétegek egymásra rakódása folytán”.³⁵ A Rotard bevezetéseiben egyszerűen csak odaveti – tévesen –, hogy „Jugoszlávia öt [valójában hat] különböző nép örömteli keveredése (sacré mélange) hat köztársaságban, két ábcével, négy nyelvvel és három vallással”.³⁶

A sokat használt keresztveződésmetafora lehetővé teszi, hogy megragadják a kultúrák és nemzetiségek találkozásait, de bármennyire hasznosnak tűnjék is e metafora, pontatlanságot és bizonytalanságot generál. A közmegegyezés a hídból vagy a keresztveződésből egy idilli helyet kreál. Eközben a keresztveződés olyan hely is, ahol „kulturális torlódások” jöhetnek létre. Egyszóval feszültségforrások helye, amely látható a két Jugoszlávia közötti feltöltött árok kapcsán is: egyik oldalán egy olyan Jugoszlávia található, amely hasznot húz a turizmusból, a másikon viszont egy olyan, amely elzárva marad ettől a jelenségtől.

A diskurzus a különbségekről többféle hangot üt meg, ezek közül az egyik a keleti egzotikum hangja, amely hozzájárult a Jugoszlávia-kép „folk-

lorizálásához”. A győzködés, hogy az ország belsejébe is látogassanak el, ezt az irányt célozza, hiszen az autenticitás ígérete várja ott a vállalkozó szelleműeket. A Jugoszlávia-reprezentációkból egy töredezett teret látunk kirajzolódni olyan elbeszélési formákban (egzotikum, különbözőség), amelyekben a nyugati konstrukciók nagy része osztozik. Ezt a homogenizáló tendenciát többek között a reprezentációk közös tudásra építő karaktere magyarázza, illetve a politika felhígulása a turisztikai diskurzusban.

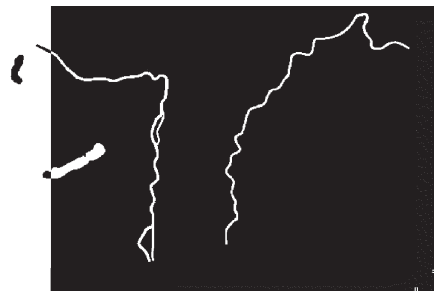
Ugyanakkor Tito Jugoszláviájának politikai identitása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az ország elkülönülhessen a többi európai – akár szocialista, akár kapitalista – államtól. Jugoszlávia az ötvenes évek elejétől kezdve komolyan nyitottá vált a nyugati turizmus befogadására. Ez a nyitás hozzájárult egy inkább liberális kép kialakulásához Jugoszláviáról, amely ily módon Kelet és Nyugat találkozásának kereszteződésévé válhatott. „Jugoszlávia” mint állam egy olyan absztrakt teret kínált fel, amelyen keresztül a külföldi hozzáférhetett ehhez az országhoz; miközben politikai konstrukciójának állandó újraalakítá-

sa (akár 1918-ra, akár 1945-re gondolunk) megakadályozta, hogy e tér tartós és megfogható kötődés tárgyává váljon a francia képzelet számára. Ez a kereszteződési tér (ami korábban Jugoszlávia volt, most pedig mindazon országok együttese, amelyek belőle kiváltak) egymástól nagyon különböző konjunkciók mentén alakult. Innen származtatható a gyakran egymásnak is ellentmondó képek kavalkádja a térségről – a legjobb példa erre a hagyományos vendégszeretet és az erőszak paradoxona. Ugyanakkor a szocialista Jugoszlávia a maga gazdasági és társadalmi rendszerét a kereszteződés mintájára alakította ki, legalább annyit kölcsönözve az államszocializmus-tól, mint a kapitalizmus flexibilitásától – valójában igen mérsékelt eredménnyel.

Végül pedig, a szocialista periódus nyugalma ellenére, az 1990-es évek polgárháborúi visszahozták a reprezentációk korábbi mintázatait, amelyek a Balkán képét mint az erőszak és a konfliktusok földjét hozzák ismét mozgásba.

Fordította: Horváth Kata

- 1 A többes szám Jugoszlávia politikai berendezkedésének változására utal: a két világháború között az ország monarchia volt.
- 2 A kérdéssel egy francia nyelvész foglalkozik: Garde, Paul: *Le discours balkanique. Des mots et des hommes*. Párizs: Fayard, 2005.
- 3 Ezen kulturális termelést értünk – szövegeket, diskurzusokat, fikciókat: útikönyveket.
- 4 A Balkánról szóló diskurzus a balkáni háborúk és az első világháború nyomán kristályosodik ki, ezek mentén kerül használatba a „balkanizáció” fogalma az újságírók és a politikusok szókincsében. Vö. Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*: New York–Oxford: Oxford University Press, 1997. 19, 28, 34.
- 5 Egy belgrádi zsidó, Šlomović nézeteiről, aki 1939-ben visszatér Belgrádba néhány Párizsban töltött év után Kapor, Momo: *Le mystère Chlovitch*. Vevey: Xenia, 2006. 50.
- 6 Domenach, Jean-Marie: *Yougoslavie*. Párizs: Seuil, 1960. 9.
- 7 Recenzió Albert T'Serstevens elbeszéléséről: *Journal des débats*, 1939. április 1. Illetve Ogrizek, Doré (szerk.): *La Yougoslavie*, Párizs: Odé, 1955. 350. Az ötéves tervről szóló megjegyzés nem pontos, hiszen 1955 előtt csak egyetlen ötéves terv volt, az 1947 és '51 közötti. A második ötéves tervet 1957-ben vezették be.
- 8 Roche, Daniel: *Humeurs vagabondes. De la circulation des hommes et de l'utilité des voyages*. Párizs: Fayard, 2003. 10.
- 9 Normand, Suzanne – Acker, Jean: *La Yougoslavie*. Párizs: Arthaud, 1954. 2.
- 10 Peillard, Léonce: *Yougoslavie*. Párizs: Hachette »Les albums des Guides Bleus«, 1955. 5. Csak jelzésképpen: az Orient expressz 1937-ben a Párizs–Belgrád-utat 35-40 óra alatt teszi meg, míg 1948-ban ugyanez az út már csak 27-30 óra.
- 11 Jugoszláv tipográfiai képeslapgyűjtemény. Forney könyvtár, Párizs.
- 12 Andrault, Robert: *Virage autour du minaret*. Párizs: J. Susse, 1945. 11, 244.
- 13 T'Serstevens, Albert: *L'itinéraire de la Yougoslavie*. Párizs: Grasset, 1938. 25.
- 14 Normand–Acker: i. m. 10–11.
- 15 *Yougoslavie, Nagel, Encyclopédie de voyage*. Párizs: Nagel, 1984. 8.
- 16 A párizsi Hachette Kiadó Guides Bleus sorozatának Jugoszlávia-útikönyveit a következőkben a kiadási év és az oldalszám megadásával hivatkozom.
- 17 Nordman, Daniel: Les Guides-Joanne, Ancêtre des Guides Bleus. In Nora, Pierre (szerk.): *Les Lieux de mémoire. Vol. II. La Nation*. 1. kötet. Párizs: Gallimard, 1986. 529–567. Mérsékelt kiadványokként, a kék kalauzok egyetlen fényképet sem közölnek Jugoszláviáról. Ugyanakkor autóstérképek és a fontosabb városok térképei helyet kapnak ezekben az útikönyvekben.
- 18 Guide Bleu, 1937: L.
- 19 Debraye, Henri: *Autour de la Yougoslavie*. Párizs: J. Rey, 1931. 8.
- 20 Guide Bleu, 1964: 39, 1973: 63.
- 21 Guide Bleu, 1964: 205.
- 22 Ogrizek (szerk.): i. m. 294.
- 23 Ilyen jellegű utazások már a két háború közötti időszakban is zajlanak, majd a már szocialista Jugoszláviában folytatódnak 1956-tól.

- 24 Peillard: i. m. 24.
- 25 Guide Bleu, 1974: 9–10.
- 26 Guide Bleu, 1979: 10.
- 27 E látogatás fontosságát a belgrádi francia nagykövet is elismeri, illetve Csehszlovákia párizsi nagykövete, aki egybek mellett arról is beszámol, hogy a magyar nagykövet nagyon dühös volt, mivel Cassou 1949 nyarán azzal hátrította el a magyarországi meghívást, hogy egy kényszerpihenésre Savoyára kell menjen, miközben végül is Jugoszláviába ment. Vö. a Quai d'Orsay archívumával. Kulturális, tudományos és műszaki kapcsolatok, válogatott művek, kulturális cserekapcsolatok 1945-től 1949-ig, Jugoszlávia, 150. kartoték. A csehszlovák külügyminisztérium archívumai, TO-OJ, 26. kartoték, 1. dosszié.
- 28 Seine-Saint-Denis, kerületi archívum Seine-Saint-Denis, Association Tourisme & Travail, 53 J 94.
- 29 A jugoszláv szocializmus sajátossága a munkás-önigazgatásról szóló törvény 1950-es bevezetése. Az üzemek önigazgatása e szerint a törvény szerint a munkás tanácsok kezében volt. A koncepció idővel politikai szintre is kiterjedt, és az állam decentralizálódásával párhuzamos következménye az lett, hogy a jugoszláv köztársaságok bizonyos politikai és gazdasági autonómiához jutottak.
- 30 Krulic, Joseph: D'une autogestion à l'autre: Paris-Belgrade 1948–1985. *Pouvoirs*, 1990. 52. sz.
- 31 Guide Bleu, 1955: 5.
- 32 Guide Bleu, 1988: 65.
- 33 *Yougoslavie*, Nagel, *Encyclopédie de voyage*. Párizs: Nagel, 1954. X–XI.
- 34 *Yougoslavie*, Nagel, *Encyclopédie de voyage*. Párizs: Nagel, 1984. 6–7.
- 35 Guide Bleu, 1955: 5.
- 36 Gloaguen, Philippe – Duval, Michel: *Le manuel du Routard 1983–1984*. Párizs: Hachette, 1983; Gloaguen, Philippe – Duval, Michel: *Guide du Routard Yougoslavie*. Párizs: Hachette, 1991.